

Dr. NÉMEDI LAJOS főiskolai igazgató:

BESSENYEI ELŐDEI ÉS KORTÁRSAI

(Adalék a magyar felvilágosodás történetéhez.)

Irodalomtörténetírásunknak egyik szép feladata irodalmi életünk folyamatának minél sokoldalúbb, vagyis minél igazabb ábrázolása. Az irodalmi életnek fontos része az irodalmi tudat: ebben jut öneszméletre, ebben szemléli önmagát az irodalom [1]. Ennek csak legfejlettebb formája a kritika és az irodalomtörténet. Ezeken kívül és ezek előtt van az irodalmi életnek olyan belső problematikája, mely folyamatosan örökíti a nemzet kulturális öntudatát, a nemzeti önismeretet, az elmaradottságnak vagy az ébredésnek és haladásnak érzetét. Magától értetődő, hogy irodalmon régi századainkat tekintve nem a mai értelemben vett szépirodalmat értünk: — értjük ezen mindazt, amit még a felvilágosodás korában is takar a literatura elnevezés.

Az irodalmi tudat problémáit szép sikerrel kutatta már fiatal éveiben Kerecsényi Dezső. *Elvi kérdések a régi magyar irodalomban* [2] c. dolgozata sok új adatot tárt fel. Sajnos, társadalomtörténeti háttérrel még annyira sem rajzol, amennyire az ő idejében mások ezt megtették. Adatai pedig megszakadnak 1700 körül, és így a régi magyar irodalmat igen erősen elválasztják, elszakítják irodalmunk modern korszakaitól. Egy másik cikke [3], húsz évvel később, sokkal érettebben és finomabban mutatja meg a Bessenyei György korában diadalmaskodó „világiság” előzményeit a protestantizmus korában.

Az irodalmi élet belső problematikájával foglalkozik Farkas Gyula néhány könyvében. *A magyar romantika* [4] című művének egyenest ezt az alcímet adja: Fejezet a magyar irodalmi fejlődés történetéből. Szempontjai azonban nem a magyar élet ismeretéből nőnek ki, azokat csak mintegy ráerőszakolja a magyar viszonyokra. A XVIII. század végét tárgyalva alig esik szó nála a felvilágosodásról, vagyis a kor legfontosabb tartalmát elfödik mellékes szempontok, a táj, faj és felekezet szerinti variációi a felvilágosodás magyar befogadásának és továbbfejlesztésének. Már pedig a variáló tényezők igen érdekesek lehetnek, de sohasem szabad miattuk elfeledni (vagy elfeledtetni) a lényegét.

Elsősorban Horváth János és Kerecsényi Dezső példáján buzdulva és haladva, e sorok szerzője évek óta gyűjt adatokat a magyar irodalmi tudat ismeretéhez, a XVI.-XVII.-XVIII. századra vonatkozólag. Mihelyt megérleli munkáját, nagyobb terjedelmű tanulmányban kívánja azt be-

mutatni. — Ez alkalommal az egésznek csupán egy kis részletét adja a felvilágosodás korából, vállalva azt a veszélyt is, hogy a végleges megfogalmazás e részleten is változtathat még. Különösen, mivel a megfogalmazás idején nem állt módjában adatait minden szempontból teljessé tenni.

A felvilágosodás-kutatásnak nálunk egyik hiányossága és hibaforrása, hogy a szakemberek vagy 1772-ig (inkább 1711-ig), vagy pedig 1772-től kezdve tekintik át a jelenségeket, lévén vagy a régi vagy az újabb magyar irodalom szakértői. Ebből következik, hogy irodalmunk két nagy korszaka között (szerintem) szükségtelenül is erősen hangsúlyossá vált a határvonal anélkül, hogy a kutatás eddig még kifogástalanul megindokoltta volna azt tenni. Arra a vitára célszó, mely az 1772-es korszakhatár körül máig tart, és melyet olyan érvekkel, amilyeneket Waldapfel József ismert monográfiájában [5] felhasznál, eldönteni nem lehet megnyugtatólag. — Szerintem a régi és az új magyar irodalom között sokkal erősebb az összefüggés, mint sokan gondolják. Ezzel még egyáltalában nem vontuk kétségbe a felvilágosodás nagy jelentőségét, csak éppen a magyar szellemi élet folytonosságát állítjuk. A kutatás előbb vázolt szervi hiányai miatt, különösen az 1711—1772 közötti korszak megvilágítatlansága következtében az összefüggés nem egy láncszeme kimarad, és nem utolsó sorban homályban maradnak éppen a magyar felvilágosodás előzményei, ill. kezdetei [6].

Bessenyei elődeire Császár Elemér [7] is célzott már. Waldapfel József is utal Bessenyei előzményeire: „Előzményei természetesen vannak. A magyar nyelv kiművelését Apáczai Csere, Tótfalusi Kis Miklós és Czvittinger is felvetették . . .” [8]. Ezek az utalások azonban nagyonis summásak. — Ugyancsak nem kedvez az irodalmi élet fejlődése ábrázolásának az ún. monografikus módszer, mely az utóbbi évtizedre meglehetősen jellemző volt. Gálos Rezső igen terjedelmes Bessenyei monográfiája [9] pl. alig tesz kísérletet arra, hogy Bessenyei gondolatainak előzményeit felmutassa, és igen hiányos a Bessenyei utóéletét tárgyaló fejezet is. Még Szauder kitűnő kis könyvének [10] sem erős oldala Bessenyei beállítása a fejlődés folyamatába.

Baróti Dezső legutóbbi cikkében [11] sok gondolatébresztő kételyt vet fel Waldapfel könyvével és az eddigi magyar felvilágosodás-kutatással kapcsolatban. Joggal állapítja meg, hogy előtanulmányokat kell elvégezni, ha pl. Bessenyei elődeit és kortársait, az 1772-es korszakhatár kérdését, jogosultságát világosan akarjuk látni. Teljesen egyetértek Baróttal, hogy „. . . valóban nem ártana tovább is elgondolkodni azon, hogy vajon az Ágis szerzője oly hirtelen jött üstökös-e felvilágosodásunk derűs-borús egén, amint ezt a szerves összefüggések meglátására képtelen irodalomtörténeti pozitívizmus hitte volt, vagy pedig talán nem is kevés köze van a Bod Péteréhez hasonló hazai előzményekhez?” Az ilyenfajta kutatás egyáltalán nem csökkentheti irodalmunk új korszaka vezető egyéniségének jelentőségét, valaminthogy a korszakhatár jogosultságát nemcsak a reakció talajáról lehet esetleg kétségbevonni, hanem egyszerűen történelmi tények alapján tudományos lelkiismeretességből is.

Bessenyei elődeiről és kortársairól szeretnék néhány vonatkozásban beszélni a továbbiakban: egy részlet lenne ez a tervezett három évszázadot átfogó nagyobb tanulmányból. A választott cím azt jelenti, hogy szerintem nemcsak az a probléma, hogy mi előzi meg, mi készíti elő Bessenyei György felléptét, hanem, hogy vele egyidőben, róla és egymásról mit sem tudva, kik lépnek még fel és hangoztatnak lényegileg ugyanolyan gondolatokat. A magyar társadalom klímája szerte a két magyar hazában alapvetően ugyanolyan eszméket érlel meg 1772 körül sok magyar író fejében. Bessenyei ezek között talán a legkiválóbb és legszerencésebb volt, de korántsem volt ő az egyetlen. Egy fecske nem csinál nyarat. A Bessenyei György nevéhez fűződő, vagy hozzá fűzött irodalmi mozgalom nem lehetett volna eredményes, egyáltalán nem lehetett, nem válhatott volna mozgalommá, ha csak egy ember jut el azokhoz a gondolatsorokhoz. Valójában egy egész sereg mozdul meg egy időben, egy irányban: egymásról keveset, vagy semmit sem tudva, vezért vagy vezetőket alig ismerve és mégis céltudatosan, lényegileg egyet akarva. A szó elhangzott volna a pusztában, ha egy ember mondja ki. De a sok ember hasonló, egyező szava eredményesen tör át a tudatlanság és a közöny sötétjén. És mert volt sok ilyen egyező hang egyidőben, ezért volt magyar felvilágosodás, és nem azért, mert Bessenyei György megírta röpiratait.

Ami az 1772-es vitatott korszakhatárt illeti, jogosultságát majd szintén csak az ilyenféle aprólékos kutatások dönthetik el megnyugtató módon. Elsősorban is magát a kort kell megkérdezni, mikor, melyik időponttól kezdve érezte új idők szelét a magyar ugar felett. Ők, a kor emberei legyenek a koronatanúk ebben a kérdésben.

Amikor Bessenyei kortársairól beszélek, körülbelül Csokonaiig szeretnék elmenni. E kortársak részben már utódok is, tanítványok. Arra is törekszem tehát, hogy egyes kérdésekkel kapcsolatban bemutassam, hogyan gazdagodik, alakul, bokrosodik a magyar felvilágosodás gondolatvilága a társadalmi és politikai élet hatása alatt és az európai felvilágosodás ismétlődő ihletésére. Batsányi, Kazinczy, Kármán és Csokonai eszmélkedéseiről van itt főképp szó. — E szerény részlet keretében az irodalmi tudat határai között maradunk és nem vállalkozhatunk a kor világnézeti vívódásainak és e folyamat dialektikájának ábrázolására.

Sok szó esett és esik a felvilágosodás magyar sajátosságairól. Waldapfel József ezt úgy fogalmazta meg, hogy „...a döntő különbség a magyar felvilágosodás és a nyugati közt, felvilágosodás és nyelvművelés összefonódása a nemzeti lét védelme érdekében. Ennek a sajátságának magyarázata maga az ország fokozódó elnyomása” [12]. Ezzel még nem merül ki viszont a különbség. A XVIII. század végének magyarsága örököl egy egész nemzeti problematikát a magyar múltból, a kulturális öntudat ezer gyökérszállával kapcsolódik a múlthoz. A felvilágosodás szinte mindenkit megérint, átítat, csak nem egyforma mértékben. Íróink a felvilágosodás gondolatait átveszik vagy vitatkoznak velük, de ugyanakkor feleletet kell adniok (mint minden előző kor magyarjának) a nemzeti öröklődő kulturális tudat számos és számtalan problémájára.

A XVI. század eleje óta minden kor magyarja feleletet keres és próbál adni bizonyos fontos kérdésekre a nemzeti kulturális lét keretein belül. Ilyen a magyarságot érő barbárság vádja, kulturális elmaradottságunk okai, a nemzeti jelleg, Mars vagy Minerva, a magyar nyelv rangja a latinhoz és más nyelvekhez képest, stb., stb. A magyar sors 1526 óta lényegileg három századon keresztül azonos: harc az idegen elnyomás ellen. Ezért is a nemzeti kulturális lét belső problematikája lényegileg ugyanaz marad.

A felvilágosodás magyar írói sem térhetnek ki a feladat elől: feleletet adni a nemzeti lét eme fontos kérdéseire, újra formulálni a problémákat az új idők új szellemének megfelelően. Ha ezt nem tennék meg, ill. ha nem ezt tennék, egyszerűen elszakadnának a magyar múlttól, a régi magyarságtól, de elszakadnának a kortársak fejében élő gondolatvilágtól is, és így szavaik valóban a pusztában hangzanának el, nem érintve azokat a hurokat, amelyek a kortársak lelkében éppen a magyar problematikára rezdültek meg.

Az aprólékos vizsgálat azt mutatja, hogy 1772 nemcsak újat kezd, hanem sok mindent folytat is. Szellemi életünk egy egységes nagy folyamat, melynek vannak sekélyebb gázlói is, de egységét éppen belső magyar problematikája biztosítja. Ezt fogalmazza újra a felvilágosodás és teremti meg a modern magyarságot. Ebben is keresendő a felvilágosodás nemzeti jellege.

E néhány gondolat egy széleskörű és alapos tanulmány programja. Most a szándék bejelentése és vázolója után egyelőre csak egy szerény részlet következik [13].

* * *

A magyar felvilágosodás egyik központi problémája, egyik fő gondja az anyanyelv ápolása, művelése, a modern gondolati tartalmak hordozására alkalmassá tétele. A kor íróit olvasva mindjárt feltűnik, milyen centrális helyet foglal el gondolkodásukban a nyelv, az anyanyelv. Ebben a magyar felvilágosodás jellegzetesen magyar vonását kell látnunk. Ez sem lép azonban előzmények nélkül fel, s az előzményeket legalább annyira kell a magyar múltban keresni, mint a haladottabb nyugati nemzetek példájában.

Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy a XVIII. század utolsó harmadának eme nyelvcentralitását a magyar viszonyokból és előzményekből megmagyarázzuk. Nem szeretnénk önkényesen ráerőszakolni szempontokat, sémákat a tényekre. Még kevésbé kívánunk utólag adatokat gyűjteni előre meghatározott, vagy tekintélyektől elfogadott formulák igazolására. A tényeket magukat vesszük tekintetbe, ezeket csoportosítjuk, magyarázzuk: azt remélve, hogy ezen az úton az igazsághoz jutunk közelebb, néhány szílat világosabban meg tudunk határozni a magyar felvilágosodás rendkívül bonyolult szövedékén.

A *kulturális elmaradottság vádjából és önvádjából* indulunk ki, hiszen a felvilágosodás boldoggá, vagyis műveltté akarja tenni a nemzetet és ezt hite szerint csak az anyanyelven teheti meg. Ez az első és

legfontosabb ok, amiért az anyanyelv ügye az érdeklődés középpontjába kerül, és amiért kiművelése, annak módozatai körül heves harcok fejlődnek ki [14].

A magyar barbárság, a kulturális elmaradottság vádja és önvádja régi probléma nálunk. Nem mintha mi lettünk volna az egyetlenek Európában, akiket barbároknak kiáltottak ki, és akik védekezni kényszerültek ez ellen, vagy az önvád keserűségével honfitársaikat ösztönözték a kultúra támogatására, művelésére. — Ahogy a Hunyadiak fényes kora letűnik, a mohácsi vész táján már a Karthauzi Névtelen [15] magyar népünk műveletlenségén és paraszti mivoltán kesereg („hec autem nostra gens hungara tam rudis et rustica”), hozzátéve, hogy ezt nem tudatlanságának, hanem sokkal inkább lustaságának és nemtörődömségének kell tulajdonítanunk. Megállapításának mindkét része századokon át visszhangzik még: népünk természettől fogva alkalmas a műveltségre, csak más körülmények akadályozzák meg haladását, (mert hiszen a lustaság és nemtörődömség sem veleszületett tulajdonság, hanem bizonyos társadalmi viszonyok hatása, eredménye!) Werbőczy István [16] ugyancsak ezidőtájt erényt csinál a hibából: a szittya népektől származott magyarság mindig háborúkban forgolódott, mondja a *Tripartitum* bécsi kiadásában, nem törődött más tudományokkal. A kereszténységet oltalmazta kardjával, ezt forgatta kezében, nem pedig Cicerót és Liviuszt! — Sokáig védi magát a magyarság ezzel az érveléssel, és majd csak a Bessenyeiek utasítják el végleg a szittya barbárságot az állítólag „elpuhító” kultúra kedvéért.

A protestáns prédikátorok (Melius [17] pl.) a XVI. század kaotikus viszonyai között a birtokszerző, tobzódó főurakra hárítják a nép tudatlanságáért a felelősséget: nyúzzák, kínozzák a szegénységet, de iskolákat nem állítanak, játékra, tánagra, tékozlásra, hízólkodókra kell a pénz, kiki mind csak ebekre, lovakra, maga torkára visel gondot. — A XVIII. század végén Csokonai a *Tempelfő* íben még mindig szinte ugyan-ezen szavakkal panaszolja fel a nemesek bűneit a magyar kultúrával szemben!

A XVII. században a puritánok elemzik (részben Comenius ihletésére) [18]. mélyen azt a kérdést, miképpen lehetne a magyarságot is a többi európai nemzetek kulturális színvonalára emelni. Mikolai Hegedűs János [19], Apáczai Csere János és a többiek iskolarendszerünket akarják megreformálni, magyar iskolákat szeretnének szervezni a falvakban, de arról is próbálnak gondoskodni, hogy a magyar ifjúság saját nyelvén tanulhassa a tudományokat [20]. A század végén Haller János [21] a sokkal inkább magyarnak maradt Erdélyben már megfogalmazza azt, ami majd csak egy század elmúltával válik általánosan elfogadott igazsággá: „A keresztyénségben egy nemzetség között, meg kell vallani, nincsen nagyobb szűki a könyveknek, mint a magyaroknál: de azt is nem az emberek restségének kell tulajdonítani, mivel a magyarok között is sok tudós emberek találkoznak s találkoztak eleitől fogvást, kik nagy elméjük szerint szép könyveket bocsátottanak ki. De semminek tartván a magok szülötte nyelveket, vagy elhitetvén magokkal, hogy a magyar

nyelven sem oly bővön, sem oly igazán és oly szép szókkal ki nem fejezhetik a dolgokat, amint kívántatnék: elállanak a magyar szó mellől, és jó deákságokat akarván mutogatni, amit írnak nem magyar, hanem deák nyelven bocsátják ki, melyet a magyaroknak tized vagy század része sem tudhat.”

De nemcsak az anyanyelv szerepét látja világosan a XVII. század végének külföldet járt magyarja. Tótfalusi Kis Miklós *Mentségében* (1698) több helyen is összehasonlítást tesz a kapitalizálódó nyugati viszonyok és az elmaradt Erdély állapota között, és azt is tudja, hogy a mi műveletlenségünk egyáltalán nem független ettől: „Mert ott (ti. Nyugaton) curiosusak és könyv s tudományszeretők az emberek, nem úgy, mint itt. Csak egy közönséges embernek is derék bibliothecája vagyon ott. Mert ott, nem úgy mint itt, bő a pénz, és így kevésnek tartja efféléért valaki pénzt adni.” — Vagyis már 1700 előtt kimondják azt, hogy a magyar kulturális elmaradottság a magyar közállapotokkal, gazdasági viszonyokkal, a szegénységgel függ össze, de egyik közvetlen oka az anyanyelv elhanyagolása, az alsófokú oktatásban a magyar nyelv háttérbeszorítása. egyáltalán iskolarendszerünk elavultsága, gyengesége. A további következtetések önként adódnak, és azokat nem is késnek levonni a külföldön tanult pietista prédikátorok: legalább az egyszerűbb, alapvető dolgokra magyarul kell a gyerekeket tanítani. (Bárány György; [22], Wásonyi Márton [23] elsősorban). Ugyanazon évben, 1711-ben az irodalomtörténész Czvittinger Dávid (latinul!) arra biztatja honfitársait, hogy legalább nemzeti történetüket írják meg magyarul:kérdem, hogy csak a magyar nyelven megírt történelem kissé szélesebb körű olvasása micsoda és mennyi ösztönzést támaszthatna a vitézségre a köz-nép lelkében is, és hogyan elriasztani a vétkektől. (*Specimen Hungariae Litteratae*, a Székely Istvánról szóló részben.)

A Rákóczi szabadságharc leverése után egvelőre azonban egészen más irányt vesznek a dolgok. Megkezdődik a Habsburgok korlátlan uralmának berendezkedése és Bécs védőszárnyai alatt egy újabb ellenreformációs hullám, mely az adott viszonyok közt a magyarság üldözését jelenti és éppen nem használ a magyarnyelvű művelődés fejlődésének [24]. Az iskolákban még inkább a latin nyelv kerül korlátlan uralomra, magyar nyelven alig írnak könyvet; prédikációk, halotti búcsúztatók, imádságos könyvek, néhány romlott szövegű Gyöngyösi-kiadás és az irodalmi ponyva látszanak fenntartani a magyarnyelvűséget. Meg-meg állapítják, hogy kevés a magyar könyv (Bél Mátyás) [25]; a kor legnépszerűbb katolikus hitszónoka, Csúzy Zsigmond azt is mondja, hogy „kinek kinek természet szerint kedvesb a maga tulajdon nyelve...” [26]. — A XVIII. század első felének latinnyelvű, főleg jezsuiták által írt könyveiből mégis bizonyos önelégültség sugárzik. Büszkén emlegetik, hogy Magyarországon van műveltség: „Confirmo tibi Paraenon, viros omni eruditione claros Ungariae non deesse” [27]. A magyarság minden jó erkölcsi tulajdonsággal rendelkezik, az ország földje termékeny és a magyar konyha a legjobb a világon. Az optimizmus még a protestánsokra is átragad, és Tomka-Szászky János [28], Bél Mátyás tanítványa

felújítja az elfeledett humanista közmondást: „Extra Hungariam non est vita, et si est, non est ita.”

A magyar elmaradottságot a legfájdalmasabban érzik azok az egyre kevesebb számú protestáns ifjak, akik a tiltó rendeletek ellenére is kijutnak a műveltebb országokba. Igaz, hogy egy ilyen „bujdosó magyar” 1732-ben megjelent fordításában [29] vallásos szempontból még vigasztalót is talál a mi embereink műveletlenségében és a nemzet sok viszontagságában, mert szerinte ez azt az egy jót szülte, „hogy az evangéliumi igazságnak tisztasága még abban csergedezik, ellenben mint sok csendes békességgel virágzó országokban annak hajótörését, nem Istennek retentő ítélete nélkül halljuk, látjuk és fájlaljuk...” A nyugaton már diadalmasan előretörő felvilágosodástól való félelem a mi kegyes papunkkal szinte inkább a műveletlenséget fogadtatja el kívánatosabbnak. — Egy másik „bujdosó” magyar, Rotarides Mihály [30] hosszasan vitatkozik a magyar műveletlenséget hánytorgató német tudósokkal. Nála is előkerül a régi érv: bezzeg, ha a magyarok a fegyvert kiejtenék a kezükből, (amit a könyvek helyett forgatnak), a háború, a törökök a germán műsákat is elűznék. De különben sem a tehetség dönt a műveltség kérdésében, hanem sok esetben a körülmények. A magyarok mostoha viszonyok közt élnek, a protestánsokat üldözik, elveszik nyomdáikat, szegények az iskolák, kevés a könyv. Márpedig rostával meri a vizet, aki könyv nélkül akar tanulni! A nyugodt viszonyok isteni szerencséje „ritkán éri a magyarokat, különösen a szegényebbeket, kik szinte egyedül ápolják és őrzik a tudományokat hazánkban; ezért aztán nem csoda, ha kevesebb számúak nálunk a tudósok, sőt kevesebb könyvet is írnak és adnak ki, mint más helyeken...”

Rotarides valóban európai tudományos szinten áll, a magyar irodalomtörténetírást, vagy talán inkább a magyar irodalomtudományt szeretné megalapozni; nem csoda, ha a nyelvi kérdés iránt hazájától távol nincs érzeke, az nem áll előtte oly világosan. Annál többet gondol anyanyelvével a magyarigeni prédikátor, Bod Péter. Aggodalommal figyel, hogy az önállóságát elvesztett Erdélyben a század közepe után ellepi az idegen szavak tömege a szegény magyar nyelvet [31]. Ki is csúfolja az idegen szavakkal kérkedő egyházi, hivatalbéli és katonáskodó embereket. Már 1756-ban azt javasolja a régi magyar könyveket szorgalmasan gyűjtő Ráday Gedeon grófnak [32]: „...minthogy a magyar nyelv erősen kezdett megromlani a mi időnkben, jó volna annak ékesítésére s megerősítésére valami jót csinálni más nemzetek példájok szerint: 1. Jó volna valami Literata Societast felállítani... Lehetne 2. egybe szedni az eddig kiadott magyar grammatikákat s egyet jót csinálni... 3. ki kellene nyomtatni valami válogatott régi magyar históriákat és verseket, amelyekben nincsenek deák és francia vagy egyéb nyelvből való szók, azok tisztán magyarok...” Mindezekből, valamint egész működéséből kitetszik, hogy világosan látta művelődésünk és magyar nyelvünk állapota között a kapcsolatokat, noha ezt így világosan nem mondta ki. A könyvek kevés számáért ő is a szegénységet okolja különben, „mert a könyvnyomtatónak tapasztalt kára forog benne; mert

akik szeretnék a könyveket, azok pénztelenek, akiknek pedig tehetségek vagyon, azok többire, egyébire fordítják..." ([33]. Fáradhatatlan buzgalommal gyűjtőeti adatait a magyar kulturális élet múltjára vonatkozólag és fájdalommal állapítja meg, hogy a helyből helybe bujdosó magyarság letelepedése után is szüntelen hadakozásban töltötte életét és így fegyverrel híresedett el inkább mint tudománnyal. „Ez a fő oka írások nem lételeknek és a tudós emberek kevés számoknak. Vóltanak, vóltanak, de csak ez előtt kétszáz esztendővel is, kik vóltanak tudománnyal ékeskedők, nem tudjuk... magokkal együtt emlékezeteket is eltemette a veszedelmes idő” [34].

Erdélynek a magyar kultúrára még mindig termékenyebb talaján kell megmaradnunk, ha problémánk szálait tovább kutatjuk. Az, aki Verestói Györgynek [35], a század első fele legkeresettebb református halotti búcsúztatójának verseit 1772-ben (tehát éppen a sokat vitatott fordulóponton) sajtó alá rendezi, megállapítja, hogy más nemzetek „nem csak egyéb tudós munkákkal, hanem verses könyvek számával is... sokkal felyül haladnak bennünket.” Ennek oka persze szerinte sem az, mintha „akármely tudományra alkalmas elmék” nem találatnának nemzetünkben, hanem valami más, melyet ő nem tud kielemezni. Csupán néhány kérdést vet fel, hogy egészen ne térjen ki a válaszadás elől, miért is vagyunk hát a kultúrában elmaradva. „Mely ritkaságnak nemzetünk bizonyos hajlandósága-é? a tudósok restsége-é? a furcsább elmék nem ösztönöztetése-é, jutalom és illendő becsület által? vagy más egyéb légyen az oka? nem céloim most hosszasan vitatni.”

Ugyanebben a nevezetes esztendőben is Erdélyben jelenteti meg Tordai Sámuel Gellert híres regényének egy igen gyenge fordítását [36]. Figyelmünket jobban megérdemli előszava, mely Bessenyei gondolatsoarának nem egy fontos elemét tartalmazza annak átütő erejű megfogalmazása nélkül. Ő is megállapítja, hogy a kultúrában hátul kullogunk a művelt Európában és hogy a „magyarságban” is megfogytokoztunk. „Már régtől fogva vádoltatik, sőt gyaláztatik a mi magyar nemzetünk azért, hogy a könyvek olvasására nem sok kedve vagyon: legalább bizonyos is az, hogy arra még eddig nincsen olyan közönséges hajlandósága, mint más jól pallérozott nemzeteknek...” Nyugaton nagy számmal nyomtatják évente „az ő született nyelveken” az újabb és újabb könyveket, és ami még csodálatosabb, „azokat nemcsak a tudósok, hanem az asszonyok, közemberek sőt szolgák s szolgálók is haszonnal olvassák”. A külföldet járt tudós prédikátorból kikívánkozik a nagy kérdés: „És mi az oka, hogy a mi született nyelvünkön oly kevés könyvek jönnek a világságra?” Tordai már csak a született nyelvünkön megjelenő könyveket tekintené haladásnak, hiszen az olvasóközönség eddig nagyon szűk körét a „közemberekkel” csakis ily módon lehetne kibővíteni és a nemzetben az olvasás hajlandóságát „közönségessé”, vagyis általánossá tenni. Ő már a válaszadás elől sem tér ki, mint Verestói kiadója, s megpróbálja a nagy sorskérdést alaposabban elemezni. „Nincsenek-é tudós embereink, kik jó könyvek írására alkalmasok volnának? Vagy olyan igen szegény-é a mi nyelvünk, hogy akármely tudománynak, és akármely dolognak szép

folyó beszéddel való elé-adására alkalmas ne lehetne? Nem! A magyarok akármely tudományok megtanulására szint oly alkalmasak, mint Európának akármely nemzete... A magyar nyelv is korántsem olyan szegény, milyennek sokaktól gondoltatik; legalább elég gazdaggá tétethetnék, ha annak formálására s bővítésére nagyobb szorgalmatosságot fordítanánk, mint sem eddig fordított. Azok a nyelvek, amelyek most a leggazdagabbaknak tartattatnak, nem oly igen régen szint oly szegények voltak (ha nem szegényebbek), mint a miénk most... És miért ne lehetne a mi nyelvünket szint olyan tökéletességre vinni, ha annak bővítésére s pallérozására ilyen formán igyekeznénk?" A legfőbb akadályt abban látja Tordai, hogy nálunk a műveltségnek és a tanulni vágyásnak az ösztöne nem él, „következésképpen semmire nagyobb főszenységnek indulatjával pénzünket ki nem adjuk, mint ez vagy amaz könyvek megvételére. Erre nézve a mi tudósaink alig mernek könyvek írásával próbát tenni; és így népünknek nagyobb része maga természeti durvaságában s a magyar nyelv is a maga szegény állapotjában megmarad.” — Olvasta Bessenyei György valaha is Tordai Sámuel fordítását, illetve annak előszavát? Nincs rá adatunk. De miért ne érlelhetett volna a magyar társadalom klímája Erdélyben és Bécsben hasonló gondolatokat egy olyan témáról, melyet a nemzeti közvélemény már kétszázötven éve vitat, melyről az írástudók, papok, literátorok maguk között feltehetően sokat beszélgettek, elbűsülva a sokszor keserű magyar sorson? Tordainál (és másoknál is) sok minden megvan már, amit Bessenyei kultúrpolitikai röpirataiban 1778 és 1781 között rendszerez, szárnyakat kölcsönözve a gondolatsornak a felvilágosodás hitvallásától.

Az 1770-es évek elején valóban fellendülés tapasztalható a magyar tudományban és irodalomban, vagy mint akkor együtt nevezték, a magyar literatúrában. A nevezetesebb munkák, többnyire fordítások, szerzői mind hivatva érzik magukat arra, hogy feleletet keressenek, magyarázatot találjanak, miért indult oly nehezen a literatúra, „a gusz-tus”, a „jó íz-érzés”, vagyis a jó ízlés, szóval a kultúra ügye a magyarok között. Az erdélyi főúr, Teleki Ádám lefordítja Corneille híres tragédiáját, a *Cid*-et [37] 1773-ban. Előszavában kénytelen a drámai irodalomnak és a magyar színjátszásnak szinte teljes hiányát megállapítani. Pedig, fordul olvasójához, „nem lehetsz... nemzetednek oly kegyetlen és igazságtalan ítélője, hogy ezt akár az elmének tehetségeire, akár a testnek munkáira nézve más nemzeteknél alábbvalónak ítéld. Az magyar nyelvnek szükségét s az erős indulatok nyomos kifejezésére való elégtelenségét sem hántorgathatod, mert félsz, hogy azzal magadat elárulod, hogy még született nyelvedet sem tudod.” Mi hát elmaradottságunk oka? Tovább kutatva, az erős magyar érzésű erdélyi mágnás már nem hajlandó elfogadni a régi, de még sokáig hajtogatott és viszonylag kényelmes magyarázatot, hogy „az időknek mostohasága” és a „sok viszontagságok” mindennek az okai. Máshol kell keresni az okokat, hiszen lám „ma is sok magyarok német vagy francia comoediásokat sok költséggel tarthatnak, magok nemzetekből valókat miért nem formálhatnak?” Fájdalom, vádolja meg elsősorban a tehetősebb nemeseket

Teleki, közönséges szokása nemzetünknek, „hogy a maga nyelvét nem tudja, vagy ha tudja is, de semmit szépnek s jónak ne állítson, valami magyartól vagy magyarul készítettettt s így idegen s kölcsönözött tollakkal büszkélkedvén, a magáét elhullassa”. Tanuljunk az idegenektől, „tanuljunk s tudjunk más nyelveket, de a magunkét el ne felejtjük, sőt azon igyekezzünk, hogy a magyar könyveknek mind bővsége s mind pedig becse lehessen, ha csak a magyarok között is”.

Bessenyei majd később „szánakozásra s egyszersmind köpedelemre” méltónak tartja az anyanyelv lekicsinyelőit és megvetőit. Nem hiába vetik fel ezekben az években Bessenyei előtt és vele egyidőben ezt a problémát olyan sokan: itt valóban egy veszélyes kör, circulus vitiosus kezd kialakulni, melyből csak a hazaszeretet és az anyanyelv iránti szinte vallásos tisztelet képes kitörni. A magyar nyelv csakugyan elég kezdetleges eszköznek tűnik fel a modern nyugati eszmék megszólaltatóinak kezében, és mivel sokan úgy segítenek magukon, hogy latinul írnak, mely hasonlíthatatlanul csiszoltabb, a magyar nyelv továbbra is elmarad az európai fejlődés rohanó ütemétől.

Különös és jellemző dolog, hogy Czvittinger [38] után negyven évvel a magyar nyelv megvetői ellen még mindig latinul háborog a soproni gimnázium igazgatója, a különben orthodox lutheránus Ribinyi János. 1751-ben nagy beszédet tart távozó előkelő diákjai előtt a tanév végén: »*de cultura linguae hungaricae*«. [39]. Ékesszólóan fejtegeti: Plerique nostratum ita Romano sermone delectantur, ut prae nimio in linguam Latinam amore, negligant patriam et formam eius quae sane pulcherrima est, incauti despiciant.” Nem kifogásolható szerinte, hogy a latint tanulják hazánkban: „... sed ut lingua Hungarica patrius sermo, ad exprimenda animi sensa longe accomodatissimus, propterea negligatur, non videtur esse tolerandum”. — Hogy ezek a valóban szép szavak a magyar nyelv kiművelésének egészen reális programjával együtt latinul hangzanak el, érezteti velünk, milyen erős a latin nyelv uralma az egész magyar közoktatásban, katolikusoknál és protestánsoknál egyaránt, és megérteti velünk, hogy a magyar nyelv apostolai éppen nem szövetségest, hanem ellenfelet kell, hogy az elavult iskolarendszerben lássanak harcukban. Ez magyarázza meg Bessenyei állásfoglalását is az iskolával szemben: ő elsősorban az írókban és tudósokban, a tudomány népszerűsítőiben látja a nemzet nevelőit, és kulturális programjában az iskolának (eltérően a XVII. század puritánjaitól) nem juttat nagy szerepet.

Az elhanyagolt anyanyelvnek nagy szerelmese az excentrikus viselkedésű Kalmár György [40], aki a 60-as években a magyar hexameterek ezreit kalapálja össze különös gondolataiból, mégis sok problémáját megpendítvén a későbbi nyelvművelő programnak. Érzületét és tiszteletre méltó magyar tűzét jellemezze itt néhány sora: „Micsoda szégyen ez, oh hazafi! s csuppa csuppa gyalázat Néked is, én nékem is, s hazának is csuppa gyalázat! Elhagyod így magadat, nincsen hogy gondod a nyelvre!” — Dévay András [41] sokat idézett helyére csak utalok itt, úgyszintén Orczy Lőrincnek egy korai, nyomtatásban is megjelent, Barkóczy Ferenc

hercegprímást dicsőítő versére [42]. Inkább azokat sorakoztatjuk fel itt, akik az *anyanyelv elhanyagolását kulturális elmaradottságunkkal hozzák kapcsolatba*, hol ezt, hol azt tevén meg oknak s a másikat okozatnak.

„Olvassuk a magyar nyelvnek hajdani üdőkben való nagy hírét, nevét, virágzó böcsületét, most ellenbe annyira való elhagyattatását tapasztaljuk, hogy tulajdon fiai elhagyván született magyar nyelveket, a külső nyelveken kapkodnak, mervén állítani, hogy a magyar nyelv sovány, magtalan és a jeles tudományok megtanulására elégtelen...” Sartori Bernárd tisztelendő atya sóhajtása és korholó szavai ezek könyve elején, melyben is 1772-ben a filozófiát akarta megszólaltatni, nem nagy sikerrel, magyar nyelven [43]. Báróczi Sándor két évvel később a dolog másik oldalát veti fel: igen is szűk a magyar nyelv, mert nem műveltük eddig. „Ugyanis a nemes magyar nemzet elejétől fogva diadalmas fegyverének inkább, mint nyelvének pallérozásában s ékesítésében tartotta dicsőségét...” Ha írtak is a magyarok könyveket, „... azokat is deákul többnyire, mint magyarul adták ki, és mindenféle tudományokat megelégedtenek ezen vagy más idegen nyelven tanulni, a tulajdon magukénak megvetésével... Innen vagyon a magyar nyelvnek ily szűk volta, hogy más nyelveknek segedelme nélkül csak közönséges beszédünket is alig tudjuk folytatni s akaratunkat egymás között magyarázni...” [44]. Hogy a sok kínálókozó példa közül már csak egyet említsünk még, Szlávay Pál Vives-fordításának [45] „A kegyes olvasóhoz” intézett előszavában is megállapítja, hogy bár a tudomány nem ismeretlen hazánkban, „... mégis oly kevés magyarul írott munkák jöttek világosságra, hogy e részben a többi nemzetektől messze hátra maradtunk”. A magyar nyelv szegénysége nem lehet ennek az oka, ő különben sem látja „oly nagy szűkölködését a magyar beszédnek”. „Meg kell azért vallanunk, nem más az oka annak, hogy nincsenek mindenféle tudományokról írott magyar könyveink, hanem hogy alávalónak és alkalmatlannak tartottuk nyelvünket.” Pedig a magyar nyelv sem alkalmatlanabb, mint bármelyik nyelv volt, „midőn azokkal e végre élni kezdetek”.

A példákat még szaporítani lehetne, de azt hiszem ennyi is elég annak igazolására, hogy *Bessenyei röpiratai szorosán kapcsolódnak az előtte s tőle függetlenül kifejtett gondolatsorokhoz, sőt egy kétszázötven éves problematikához*. Ő is felsorakozik kulturális elmaradottságunk okainak kutatói és a magyar nyelv buzgó apostolai közé. Ugyanakkor éppen a felsorakoztatott példák mutatják, mennyire és miben magasodik ő ki minden kortársa fölé. Mielőtt azonban ezt az összevetést elvégeznénk, még egy igen fontos szálát kell fölfednünk a magyar kulturális élet szövedékén. Ez pedig Bessenyei egyik alapgondolata, fő célkitűzése, mellyel a magyar elmaradottságot szerette volna felszámolni: *a tudományoknak magyar nyelven való terjesztése*.

Ide tartoznak mindazok a törekvések, melyek a puritánok és a pietisták nyomdokain a latin nyelven folyó iskolai oktatást támadják és legalább az alsó fokon, a népoktatásban szeretnének helyet biztosítani az anyanyelvnek. A számkivetésben bujdokló Mikes Kelemtől [46] elkezdve joggal vetik fel, hogy a gyermekek anyanyelvükön sokkal sikeresebben sajátítanak el a szükséges ismereteket, mint az idegen latinon.

A feudális társadalmat konzerváló erők azonban mintegy a maguk uralmának egyik biztosítékát látják a holt nyelv változatlan uralmában, de a latin jogait védi az évszázados tradíció. Még a sokkal szerencsésebb fejlődésű Franciaországban sem sikerül az anyanyelvet jogaihoz segíteni egészen 1789-ig az iskolákban, pedig a XVIII. században már egész Európa tanulja a kiművelt francia nyelvet, Montesquieu, Voltaire és Rousseau nyelvét. Így érthetjük meg, miért maradtak eredménytelenek nálunk a magyar tanítási nyelv bevezetését célzó törekvések olyan sokáig. Papíroson a Ratio Educationis bevezeti az anyanyelvet a népis-kolákba. Az ország akkori vezető rétegeinek középfokú iskoláztatása továbbra is teljesen latin nyelvű marad. Ezen azok az elszánt kísérletek sem változtathatnak, melyekkel a század derekától kezdve egyesek, tanárok és papi emberek, az egyes tudományok nyelvét magyarítani igyekeznek, idegenből tankönyveket fordítván le. Maróthy György [47], Losonczy István [48], Molnár János [49], Bertalanfi Pál [50] az úttörők, hogy később egyre többen sorakozzanak fel, így az egyetem tanárai közül Rác Sámuel [51] és Dugonics András [52].

A tudományok magyarításának főterülete tehát nem lehetett az iskola. Az íróknak valamiféle felnőtt-oktatásra, az iskolát már elvégzett, de a latin grammatikánál egyebet alig tudó gazdálkodó vagy hivatalt viselő nemesek és nem-nemesek közti ismeretterjesztésre kellett gondolniok. Magának az államnak a törekvéseivel is egybevágtak ezek az elképzelések, elsősorban mezőgazdasági és közegészségügyi téren, hiszen az állam védképességének alapja a jó termés és a szapora népesség. A latinul nem tudók vagy elfelejtők részére egymásután jelennek meg a selyemhernyó tenyésztésről, juhtartásról, általában a mezei gazdaságról szóló kézikönyvecskék, fordítások, olykor maguk-kedveltető, érdekes címekkel, mint az »*Új módi magyar selyemruha*« [52] és mások.

Az ország legműveltebb és legfelvilágosodottabb emberei a XVIII. század első kétharmadában kétségkívül az orvosok, az ún. megyei fizikusok. Náluk jelenik meg leghamarabb az a meggyőződés, hogy az eddig, de a továbbiakban is még sokáig latinul művelt tudomány alapelemeit a köznép kedvéért az anyanyelven is közvetíteni kell, mert még nagyon kevés az orvos és sok a beteg. Már Pápai Páriz Ferenc [54] kifejti ezt de most egyelőre kezdjük a sort Gömöri Dáviddal, aki 1739-ben a pestisről ír könyvecskét [55]. (Akkoriban a Törökországból behurcolt szörnyű járvány évekig dühöng hazánkban!) „Az irtóztató pestisnek elterjedhetendő ereje... az mi magyar nyelvünkön orvosi tudománybul álló döghalál ellen való tanácsadásnak szükséges mivolta és a felebaráti szeretet vitt kiváltképpen ezen pestistől oltalmazó és orvosló tanácsadásomnak kibocsátására.” A munka kibocsátásának célját és okait megvilágítván, a derék orvos azt is bejelenti, hogy ha ezt a kis művét „az mi nemes nemzetünknel köllemetesnek lenni” tapasztalja, azon lesz „mi mődon az orvosi tudomány egyéb nyelvnek példájára, az mi nyelvünkön is egyszer immár világosságra jöhessen...” Nógrád megye híres orvosa, Perlici Dániel németből fordítja le „Orvosi oktatás”-át [56] 1740-ben, „minthogy... országunknak nagyobb része nem részesülhetett (a nyelvnek nem értése miatt) a német nyelven kiadatott... tanács-

adásban, arra való nézve és vér szerint való kötelességemtől is viseltetvén, kívántam... azon munkácskát... magyarra fordítani...” Az érdemes úttörőket hosszú sor követi még, de felsorolni is sok lenne őket e helyen [57].

Perlici „vér szerint való” kötelességről beszélt és ez az ő nyelvén a hazaszeretetet jelenti. Ne féljünk kimondani, hogy ebben a korban is szerették a magyarok hazájukat, aggódtak a sorsán, búsultak elmara-dottságán, és szerettek volna a bajokon segíteni. Szerették volna oktatni, nevelni az elnyomott népet — a mindnyájunkkal közös édes anyai nyelven. Ezért e korban az anyanyelv szeretete a hazaszeretet legfontosabb alkateleme, és a magyar nyelven való tudományterjesztés egész magyar nemzedékeknek válig legfőbb feladatává, a szív által sugalmazott kötelességévé. Mikor Molnár János jezsuita atya megírja az első magyar régiségtant 1760-ban [58], így önti ki szívéét: „Nékem, megvallom, mindennapi tanítóm az az idő (ti. az ókor): azt is ott tanultam, hogy ha hazám ékességét szeretem, nyelvét szeressem legelőször. De mi haszna, mi érdeme az elrejtett kincsnek? Kit melegít a bétakart szikra? Aki szívéét nem tettet, kézre kél és munkára. — Imé... mi ok bátorított engem arra, hogy hazám nyelvén adjam elő, amit hazám hasznára készítettem.”

Írni és magyar nyelven írni, kötelessége ez annak, akit sorsa literatornak szánt. Ez Bod Péternek is a meggyőződése, mikor tenger bajjal is küszködve egy egész kis könyvtárra való könyvet ír hazája és egyháza múltjáról és megalapítja a magyar nyelvű irodalomtörténet-írást. *Magyar Athénás*-ának (1766) előszavában olvashatjuk hitvallását: „... az az indulat, melynek minden emberben meg kell lenni, engemet is arra ösztönöz, hogy amit felebarátimnak hasznokra és a magyar nemzetnek tisztességére s ékesítésére ítélek lenni, abban ne légyek csak hallgatással, hanem ami tőlem kitelhető, azt véghez vigyem. Mert valamiképpen a hazának ártani nem szabad, azonképpen annak nem használni, mikor lehetne, nagy véték. A vitézek bosszúálló fegyverekkel, a bölcsök okos tanácsokkal óltalmazzák hazájokat, én ha író pennámmal valami keveset használhatok, azért az én kegyes Istenemé legyen a dicsőség”.

De így érez az orvos és a mérnök is. Hozzunk fel most két példát éppen 1778-ból annak igazolására, hogy a Bessenyeiéhez hasonló gondolatok miként jelentkeznek, miként érlelődtek meg más művelt magyarok lelkében is. Rácz Sámuel írja egy német orvosi kézikönyv fordítása előtt [59]: „Nem tudom mily titkos tűz nyughatatlankodik szívemben, hogy miolta léteemet kezdettem ismerni, eltökélt szándékom édes nemzetemnek hasznára szentelni csekély tehetségemet? Az anyatermészetnek némü-némü ajándékot csak olybá veszem, mint kedves hazámnak gondviselésemre bízott zálogját, melyre mindenkor igazságos törvénye vagyon, nékem pedig kötelességem, azt hiányosságának kipótlására fordítanom. — Ezen heves indulat ragadott ki engemet szülőimnek karjai közül, hogy külső országokban keresném azon javakat, melyekkel idővel szolgálhatnék kedves hazámnak és bizonyossá tehessem, hogy igaz fia vagyok.” A nemrég felállított orvosi kar professzora nem kis magyar önérzettel teszi hozzá azt a maga korában elég hallatlan

újságot, hogy ő „a Budai Királyi Univerzitasban a magyar borbélyoknak magyar nyelven” magyarázza a maga tudományát.

Kováts Ferenc mérnök, „matematikus”, viszont azzal akar hazájának szolgálni, hogy „az utak és utszák építésének módjára”-ról szóló szakmunkát fordítja le franciából. [60]. Azt vallja magáról, hogy igyekezete „igaz hazafiúi indulatból származik, és az a kötelesség annak fundamentuma, mellyel minden ember tartozik azon társaságnak, melyben él”.

Már eddig is többször találkoztunk olyan véleményekkel, melyekben — ha ki nem mondva is — benne volt a kulturális elmaradottság és a nemzeti nyelv, a patrius sermo elhanyagolása, megvetése közötti összefüggés tudata. De nem hiányoznak nyilatkozatok már Bessenyei előtt sem, melyek nyíltan kimondják, hogy *sokkal előbbre volnánk a kultúrában, ha azt anyanyelven művelnők, mert ez a legegyszerűsebb útja a tudományok közönségessé tételének.*

Amikor 1741-ben a „néhai tiszteletes tudós férjfiúnak, Nádudvari Péter uramnak . . . nyolcvannégy prédikációit” „világ eleibe” bocsátotta Szathmári Pap Zsigmond Kolozsvárott [61], Szathmári Mihály Sárospatakról egy versezetet illeszt a kegyes olvasóhoz intézett előljáró beszédhez. A magyar föld termékeny, a magyar mindenre rátermett, eszes nemzet és a kultúra mégis kevés, mivel nincsenek pártfogók, patrónusok. Így „sok drága elme csak otthon rosdásul, Nem palléroztatik, s végre megcsorbásul, Sok szép írás ismét móllyal sógorosul . . . A könyvnyomtató is nem nagy becsben vagon, Fél, kevés munka is rajta ne maradjon . . .” A vers végén felsóhajt a hazája sorsán kesergő magyar: „Vajha, mint más nemzet, úgy mi is írhatnánk! Született nyelvünkön bővebben szólhatnánk. A talentom szerint kincset kiadhatnánk! Világosabb utat sokaknak nyithatnánk . . .” Félreérthetetlenül ki van itt mondva, hogy a magyar elme magyar nyelven fejthetné ki egész tehetségét, és hogy magyar nyelven „sokaknak” nyújthatnánk a tudást, míg a latin nyelv a legnagyobb rész elől elzárja azt. (Hogy a más nemzetek példája, főként a német és az orosz fejlődés hirtelen megnyíló perspektívája milyen ösztönző hatást gyakorolt a XVIII. század magyar literatúrájára, arról külön tanulmányt lehetne és kellene írni. Ezen a helyen elégedjünk meg e célzással) [62].

Szőnyi Benjámint Rollin Károly francia szerző gyermekeknek írt fizika könyvecskéjéért [63] ülteti át nyelvünkbe és szembetalálja magát természetesen azzal a nehézséggel, hogy a magyarban még „nincsenek oly köz egyezésként bevett szó-nevezetek, melyek megkívántatnának a nemesebb tudományokban, s azok közt a fizikának minden részeiben lévő elmés értelmeknek kifejezésére . . .” Más nemzetek már kifomálták nyelvükön a szükséges műszavakat és most „oly boldogok, hogy saját nyelveken mindenféle tudományokat olvastathatnak a legegyszerűsebbekkel is és éppen ez az egyik egyenes út arra a jó dologra, melyre most az áldott béke idejében teljes igyekezet vagon édes hazánkban, hogy ily módon még a közemberek is tudósok, emberségesebbek, gondosabb gazdák, oconomusok, akármely mív és mesterségben találós eszűek, egy szóval Istennek, királynak, Hazának s magoknak hasznosabb Colonusok, munkás emberek lehessenek”. — 1774-ben Szőnyi Benjámint

már a közembereket akarja jobb gazdákká és hasznosabb állampolgárokká tenni. Láthatólag elsősorban praktikus ismereteket akar közölni az anyanyelven és természetesen az istenfélelem határain belül. Könyvecskéjét is azért adja ki, hogy „e szép és isteni félelemre vezető tudományból a mi magyar nyelvünkön is mintegy zsengecske mutattassék fel Istennek az ő nagy nevének dicsőítésére...” Az ismeretterjesztés széleskörű lehetőségét tehát már éppen úgy összekapcsolja az anyanyelv használatával, mint majd Bessenyei, de világnézetiileg ez a jámbor pap messze áll a felvilágosodás filozófiájától.

Molnár János, az igen érdemes jezsuita sem lelkes híve az új eszméknek, de magyar érzése 1777-ben közel viszi, egy vonalba állítja Bessenyeiékkal. Newton tanait ülteti át nyelvünkre [64] és maga is jól tudja, hogy a bölcselekedés ezen neméről sok magyar elmében oly vélekedés forog, „hogy annak értéséhez félni majd csak nem lehetetlen”. A közfelfogással szemben meg kell egyszer mutatni tehát, „hogy amit felkapni az iskolákban oly kis idő alatt lehetséges, arra szert tenni a deák nyelv nélkül is...” Szakítsunk tehát azzal az előítélettel, mely szerint a tudományok egyedüli kulcsa — legalább számunkra — a latin, mégha oly sok száz éves is ez a balvélekedés.

A németek, a közvetlen szomszédok, sem régen számoltak le a szülőtte nyelvüket illető hasonló előítélettel, írja 1777-ben alagyájában [65] Révai Miklós Bolla Márton „édes szerzetes atyafinak” Nyitráról Kolozsvárra. „Nálok is ám de azért bátor jó férfiak égő Szívvel buzgókodtak szép diadalmak előtt.” Az európai népek tehát mind egy útra tértek: „Drága hazájának méltóságára felunszolt Nagy szívvel nyelvén könyveit írja ki-ki.” Nekünk is ezt kell tennünk és ha mi szépet tanulhatunk tőlük, azt magyarra le kell fordítani: „... s ha mit élesen eitnek Azt, hogy nemzetem is tudja, magyarba fogom. Nagy fáradsággal külső nyelvekre vezetni Képtelen, így későn ér az igazra fejünk”. — Révai is látja tehát, hogy az európai nemzetek mind ápolják a maguk nyelvét a tudományok aranszázadában. Nekünk is magyarba kell fogni a tudományokat, mert idegen nyelven későn jutunk az ismeretekhez, de az egész nemzet számára ez az út „képtelen”, vagyis járhatatlan is.

1778-ban jelenik meg Bessenyei első röpirata *Maquarság* címmel. Benne a nagy igazság: „... hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen scha”. De ez az igazság már nem volt új a kortársak előtt. Évtizedek lassú munkája tört utat a számára, benne volt a nyugatról terjedő felvilágosult eszmék légkörében. Bessenyei sem úgy mondja el, mintha valami sohasem hallott dologról volna szó. sőt inkább mint vitathatatlan, már elismert igazság alapos megfontolására szólítja fel olvasóját. De, azt hiszem, minden ilyen nevezetes fordulóponttal így van ez a szellemi életben: mindent hosszú előkészítés előz meg, mennyiségi felhalmozódás, hogy aztán bekövetkezzék a minőségi ugrás. — A továbbiakban tehát próbáljuk megvilágítani, hogy *mi az, ami Bessenyei kultúrpolitikai programjában a minőségileg új* Kezdjük annak a megállapításával, hogy mit mondtak már ki előtte, vagyis mit

vehetett ő át a nemzeti kulturális öntudat kincseiből, motívumaiból készen, hogy ez alkatrészekből mégis valami újat hozzon létre.

Azt, hogy „nagyon megszűkültünk a magyarságba”, már sokan kimondották, felpanaszolták; de azt is, hogy a magyar a maga anyanyelvét felejtteni láttatik. Arra, hogy a többi európai nemzetek most önnön nyelvüket emelik, Révai, de előtte mások is rámutattak, hiszen oly áhitattal függesztette szemét nemzetünk a műveltebb nyugatra és annyiszor hasonlította össze a külállapotokat a belsőekkel! Jól megfeleltek mások is azoknak, akik a magyar nyelvet becsmérték, és sokan kifejtették, hogy művelni kell a nyelvet. Egy nyelv sem származott a föld golyóbisán tökéletes erőbe, mások még gyengébbek voltak, mikor művelni kezdték őket: Tordai Sámuel 1772-ben fejtegeti ezt. Bessenyei nagy alaptételének előkészítéséről részleteiben is szólunk. Azt, hogy a tudomány kedvéért az egész nemzet nem tanulhat meg egy idegen nyelvet, Révai megpendíti. Hogy minden nemzet a maga nyelvéről ismertetik meg leginkább, már Haller János [66] tudja a XVII. század végén, de a XVIII. század folyamán a németek is elismételgetik. — A nyelv-művelésről és a nyelvújításról sokféle elképzelés kapott hangot máig eddig is. Bod sem purista, ő is átveszi a deák és görög terminusokat. A magyar nyelvnek Bessenyeiig is annyi hivatott és hivatlan dicsérője volt, hogy utánuk szinte alig lehet újat mondani legnagyobb nemzeti kincsünkről: új megállapítás, mely a szépirodalom növekvő megbecsülésével függ össze, hogy a magyart „kivált poétaságra, éneklésre, régi történetek előbeszélésére... egy nyelv sem haladja meg”. — A drámáról és a színjátszás meg nem becsüléséről nem Bessenyei szól először, hanem kevéssel előtte Teleki Ádám a Cid-fordítás előszavában [67]. — A Budára helyezett egyetem feladatairól Cserey Lőrinc [68] is beszél, de nem ilyen vonatkozásban. Hogy magyar szókönyvet kellene szerkeszteni, a szólásokat gyűjteni kellene, erre már Kalmár György biztat [69], de többek között Geidler József [70] is. Bod Péter utal arra, hogy közönséges dolgot közérővel kell fogni és felveti több helyen is 1756-tól kezdve Tudományos Akadémia felállításának szükségességét.

A *Magyarság* néhány mellékesebb megjegyzésére nem is térek ki, félvén, hogy már így is tiszteletlenségnek, kegyeletsértésnek vehetik egyesek eljárásomat. *De vajon nem az igazságnak szolgálunk-e, ha megmutatjuk, lehetőleg pontosan, hogy mi Bessenyei kultúrpolitikai programjában a nemzeti kulturális öntudat már eddig összehordott kincse, mit használ fel ebből építőkövekül, s mit ad hozzá, amivel aztán újat alkot, előre viszi a nemzeti kulturális élet folyamatát?* Nemzeti nagyságainknak nincs szükségük arra, hogy az utódok a dolgok nem ismerése miatt idegen tollakkal ékesítsék fel őket. Azt hiszem, Bessenyei egy cseppet sem lett kisebb a szemünkben azért, hogy beállítottuk őt is irodalmi életünk megszakítatlan folyamatába és megmutattuk kapcsolatait a magyar múlttal. Ebből az tűnt ki, hogy Bessenyei korántsem olyan „ahisztórikus, radikálisan újrakezdő” [71], hiszen akkor a kortársai meg sem értették volna. Ugyanazon a problémanyelven kellett neki is beszélnie, ha közel akarta vinni olvasói szívéhez azt, ami benne csakugyan új és lényeges.

Mert Bessenyei elgondolásaiban *sok és lényeges újság* van, annyira lényeges újság, hogy azt az előbbi, részletmegegyezéseket megállapító megjegyzéseink egyáltalán nem kibebíthetjük. — Mindenekelőtt sokkal messzebbre lát minden kortársánál a *nemzeti nyelv* ügyében. Ő tudja, amit a többiek nem, hogy az idegen kultúrák adófizetőjévé váló vagy válható nemességen túl a magyar nép, a magyar jobbágyparasztság az anyanyelv megőrzője. „Azért akkor fog a magyar nyelv hazánkbul kihalni, mikor a magyar parasztasszonyok deákul, görögül, franciául, vagy németül fognak tanulni és magyarul megszűnnek beszélni.” Addig pedig, míg a jobbágyok magyarul szólnak, „az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni». — Van bátorsága továbbá kimondani *A holmi Jelentésében*, hogy „a magyar nyelvnek, tudománynak tekintetibe nincs Erdély, hanem csak egy magyar haza”. Ez éppen annyira régi magyar kívánság, mint a francia anyanyelvű nemzetállam koncepciójának következménye. De Bessenyei tudatosan törekszik a felekezetekre-tépettséget is megszüntetni és az egységes magyar köznyelv kialakulását is elősegíteni. A kiművelt magyar nyelv nála így minden vonatkozásban az igazi nemzeti egység, az egységes modern nemzet létrejöttét egyengeti, megvalósulásában azt láthatóképpen reprezentálja.

Bessenyei másik nagy vívmánya, hogy ő határozottan, elvszerűen, a felvilágosult fő igényével szembehelyezkedik a magyar kultúra elmaradott elemeivel, a szentírás-magyarázattal és a Corpus Juris-sal, az értelmetlenül szajkóztató iskolával, a műveletlenséget és alacsony ízlést továbbplántáló ponyvairodalommal, és újsággal akarja a nemzet elméjét tűzbe hozni. Ez az újság *világi tudomány és művészet*: „jó és tiszteletre érdemes hasznú tudományok” és a modern Európán iskolázott szépirodalom, vagy, még pontosabban, egyelőre az angolok, franciák és németek műveinek magyar nyelven való tolmácsolása, de mindenképpen világi, profánus irodalom természetesen magyar nyelven. *A holmi* egyes fejezeteiben megteremti Bessenyei a nálunk eladdig ismeretlen irodalmi kritikát és penna-csatára, vitatkozásra izgatja, nógatja a magyar írókat. — Szinte természetes, hogy nála jelenik meg először a modern és nem vallásos értelemben vett újító alakja, akit üldözhetnek bár a maradiság megrögzött hívei: „mindazonáltal csak kell mégis mindenütt olyanoknak lenni, kik magokat a közügyért ideig mocskoltassák és azokat szolgálják, kik abba hívek és ártatlanok”.

Bessenyei utóéletének, gondolatai további sorsának vizsgálata azt mutatja, hogy a kor maga sem látta másként, mint ez a töredékes gondolatsor ábrázolni igyekezett a tényeket: *a kortársak és a közvetlen utódok nem egyedül Bessenyeit tekintették az új korszak kezdőjének*, de még arra vonatkozólag is megoszlanak a vélemények, hogy kik és mikor indították meg a modern magyar irodalmat. A bőven kínálkozó anyagból csak egy adatot említek, egy kortársat hívok tanúságtételre, Baróti Szabó Dávidot, ki idősebb is Bessenyeinél, de túl is éli őt. Ráday Gedeonhoz írt költői levelében [72] 1788-ban előbb a nemzeti létet fenyegető elidegenedés hullámát panaszolja fel s azt az időt idézi, mikor népünknek megszüntétől kellett félnünk nemes nyelvünk sérelmei miatt. Majd egyszerre a megújulást festi: „Álljunk, Álljunk meg: gyönyörű szellő kezd

lengeni, s vídám hírt emelit puha szárnyaival. Mély álmok oszolván Minden tájékon, mintegy jel-adásra, sereggel Öszvevetett vállal, szívvel, felkeltek az írók: A tudományt magyar ajkra veszik; terjednek az ékes Elméknek szüleményi folyó s versbéli beszédben. Még soha sem vólt ily buzogás: egy kincse s örökje Védelmét fel, al és köz rend felfogta; megöszült S zöldellő korban lévők vetekedve segítik.” A most következő írói névsorban Bessenyei a tizenharmadik helyen húzódik meg Molnár, Mindszenti, Cziriék és Kreskay után.

Mit olvashatunk ki B. Szabó Dávid verséből, (figyelembe véve más adatokat is, hogy félre ne csúszunk a magyarázatban)? Mindenekelőtt látjuk, hogy a *kor legfontosabb problémája az anyanyelv ügye volt*, ehhez kötötte a nemzet megmaradását vagy elbukását. Ebben a *nemzeti érzésben egyek* mindazok az írók, akik B. Szabó Dávid névsorában szerepelnek. *Világnézetüket tekintve viszont igen nagy különbség mutatkozik a nemzeti egységfronton belül*. A felvilágosodás hívei és ellenzői egymás mellett állnak itt. Ebből arra lehet következtetni (s ezt más, itt fel nem sorakoztatott adatok is alátámasztják), hogy Bessenyei programjából elsősorban az öröklődik tovább, ami az anyanyelv ápolására vonatkozik, a tudományok magyarrátételét sürgeti: de már a magyar múlt terhes örökségével való világnézeti szembefordulás nem válik olyan mértékben közkinccsé és általános magatartássá [73]. Majd csak a B. Szabó verse után fellépő új nemzedék, főképp Kármán és Csokonai s majd fogsága után Kazinczy fejlesztik tovább, formálják és módosítják Bessenyei igazi örökségét. — Végül B. Szabó Dávid a kortárs szemével úgy látja, hogy a nemzetmentő nyelvművelő programmal, a tudományt magyar ajkra véve nem egyesek álltak elő, hanem »*minden tájékon, mintegy jel-adásra, sereggel öszvevetett vállal, szívvel keltek fel az írók*«. — Ugyanerre az eredményre jutottunk mi is Bessenyei elődei és kortársai viszonyának tanulmányozásánál, noha ez esetben csak egyetlen probléma szálát gombolyítottuk fel, pedig ilyen szál még sok sok kínálkozik.

Az elemzett versben arról van szó, hogy az írók és tudósok egységes fellépése, mozgalma megmentik a nemzetet a végpusztulástól, nemzeti jellegének eltörlésétől. Az írók azzal mentik meg nemzetüket, hogy magyar ajkra veszik a tudományt. Hogy a tudomány lényegében itt milyen ismereteket jelent, az egyház tanait, vagy a felvilágosodásnak ezekkel szembenálló modern gondolatkincsét, a versből nem derül ki, nem derül ki az írói névsorból sem. — A magyar felvilágosodásnak így a továbbiakban még két nagy problémája marad és vár megoldásra: vajon a magyar ajkra vett akármilyen tudomány megmenti-e, tartósan biztosítja-e a nemzet létét, sajátos nemzeti jellegét? Pusztán a magyar nyelvnek a kultusza, mely 1790/91-ben tetőfokára hág a II. József nyelvredeleteire támadt visszahatás és nemzeti lelkesedés szárnyain, elég-e az önálló nemzeti kultúrforma biztosítására? És ott van a másik, nem könnyebb kérdés: vajon a külföldről átvett tudomány, civilizáció, divat nem fenyegetik-e ugyancsak a nemzeti létet, nem forgatják-e ki a magyart a maga ősi mivoltából, illetve nem éppen az-e a cél, hogy a magyar barbárságnak még a nyomát is eltörölje a külföldi csinosság?

Az első kérdésre Kármán válaszol az eredetiség követelésével, a másodikra pedig Csokonai, azzal, hogy a külföldieskedés ellen a nép nyelvéhez, dalaihoz és a régi magyar irodalomhoz menekül, illetve ezekben találja meg az ellenszert, messze a jövőbe mutatva, a romantikán túl a népies realizmus felé. De a maga kora számára is igyekszik megtalálni a kultúrának azt az ötvözetét, mely európai is, modern is és mégis gyökerében magyar is. Erről szól *Cultura* című szindarabja.

J E G Y Z E T E K

- [1] Horváth János: Magyar irodalomismeret. Minerva. 1922. A Tanulmányok című kötetben is.
- [2] Minerva. 1923.
- [3] A „világiság” néhány változata XVI. századi irodalmunkban. IK 1944. 1—20.
- [4] Budapest. 1930.
- [5] A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bpest. 1954. 7—10. l.
- [6] Pedig hogy milyen előnyökkel jár a XVIII. század egészének összefüggéseiben való áttekintése, arra a legjobb példa Horváth János 1933—34-es egyetemi előadása: A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei. (Megjelent 1956-ban a Tanulmányok c. kötetben.)
- [7] Bessenyei akadémiai törekvései. Bpest. 1910. 21. l.
- [8] I. m. 10. l.
- [9] Bessenyei György életrajza. Bpest. 1951.
- [10] Bessenyei. (A Nagy Magyar Írók sorozatban.) Bpest. 1953.
- [11] A felvilágosodás korának magyar irodalma újabb irodalomtörténetírásunk tükrében. IK. 1956. 168—178. l. Az idézet a 172. l.-on.
- [12] I. m. 28. l. Baróti említett cikkében (173—4. l.) a Waldapfel által még felsorakoztatott egyéb nemzeti jellegzetességeket erős kritika tárgyává teszi. Ő viszont „felvilágosult irodalmunk esztétikai sajátosságairól” beszél a továbbiakban, ami szintén nagyon jogosult szempont és kevéssé kidolgozott.
- [13] Tartozunk az igazságnak azzal, hogy nagy haszonnal olvastuk Barta János magvas tanulmányát Megjegyzések Waldapfel József „A magyar irodalom a felvilágosodás korában” c. könyvéhez. (I. 1955. 350—359. l.) e dolgozat megírása közben.
- [14] Bessenyei György és a magyar nyelv c. dolgozatomban megpróbáltam egy nagy íróval kapcsolatban megvilágítani az anyanyelvhez kapcsoló egész gyökérhálózatot. (Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. II. kötet. 1956. 332—373. l.)
- [15] Érdv Kódex. 1524—1527. Volf. Gy. Nvelvemléktár IV—V. k. 1876. Az idézet a IV. k. XXIII.—XXIV. l.-on. „Quod non vicio ignorancie quinocius ocy et negligencie ascribendum fore pute.” — Felmerül a Névtelennél már a többi európai nemzetekkel való összehasonlítás motívuma is.
- [16] Tripartitum opus iuris consuetudinarii inlyti regni Hungariae... accuratissime editum. Viennae. 1517. Az Ulászlóhoz címzett Ajánlásban: „Gens enim nostra a prima ipsa nascentis impertii origine, rebus duntaxat bellicis intenta, caeteris disciplinis minus videtur incubuisse.” Az Utószóban: „Constat enim nostros Pannonnes diligentius arma: et ea quis sine ne potuere seri, nec furgere messes, manibus, quam Ciceronis, Livii... volumina tractavisse.”
- [17] Melius Péter: Valogatot praedikatioc... Döbrötzömbe... 1563. — A mondat második fele Pathai István: Az Sacramentomokrol in genere... 1592. című könyve ajánlására támaszkodik.
- [18] Elsősorban a Genitis felicitas-ra kell gondolnunk (1654). V. ö. Bán Imre: Comenius és a magyar irodalom. I. 1950. 4. sz. — De hatnia kellett Comenius beköszöntő beszédének De cultura ingeniorum (1650) is.

- [19] Biblia Tanui... 1648. Trajectomban. A Keresztyén Olvasóhoz intézett előszó-
ban: „Ihol az Ur az ő szolgálái által tanácsoltatta a magyar scholák épét etését,
s megfogyatkozik a szegénység! Egy oly Collegiumot Magyarország nem tart-
hatna? Egy ur is tarthat a más valláson?... Igy oszolna el a tudatlanság
köde, így nyílnék fel voltaképpen az Isten szent könyve nemzetünknek.” —
Ismeretes, hogy kiváló puritanus papok, mint Tolnai Dali János, a század
közepén fáradságot nem ismervé törekedtek az írás-olvasás terjesztésére.
Házról-házra járva tanították pl. az asszonyokat, leányokat az ábécére.
- [20] Apáczai Csere János azért írja meg Magyar Enciklopaediáját (1653), hogy
„a hazai nyelven írott könyvnek nagy hiányát” erejéhez képest pótolja,
„s legyen a tanuló ifjúságnak egyetlen könyve, amelyből hazai nyelven a tudomá-
ny minden fonalát kifejtheti.” (Előszó, latinul. Bán Imre fordítása.)
- [21] Payś, a békességes türesnek payssa, Isten kegyelméből minden rendbéli em-
bereknek vizsgáztatásokra... Csiki Kalastromban, 1682.
- [22] A. H. Franckenak... Oktatása a gyermek nevelésről... Hallában... 1711.
A 75—76. l.-on jegyzetben írja: „Nem nagy szív fájdalom nélkül írom ezeket,
emlékeztvén a mi magyar iskoláinkba lévő praxisul, a holott minden csak
deák nyelven fordul elő... Javallom ezért... egész nemzeteknek példájok-
ból, hogy se oly korán ne fogják a gyermekeket deák nyelvre... se nemcsak a
katechismus vagy más compendium. hanem még a grammatica, syntaxis,
historia, geographia, etc. magyar nyelven magyaráztassanak nekik... hogy
mindenek fölött az anyanyelvet tanulják meg tisztán.”
- [23] August Hermannus Frankénak... sz. Írás szerint való Életnek regulái...
Halla városába... 1711. Eszt.
- [24] Utalunk itt Rácz Lajos érdekes tanulmányára: Irodalmunk, nemzetietlen
korának” okai. (Az Orsz. Ref. Tanáregyesület Évkönyve, 1928. 3—39. l.), bár
érvelésével nem érthetünk mindenben egyet.
- [25] Compendium avagy Rövid Summája az egész keresztény Tudománynak...
Hallában 1713. Elő-beszédében a könyv kiadásának okait elemzi, öszes okait
előszámlálni nem tartja szükségesnek: „főképpen, holott nyilván vagyom,
hogy e féle írások nélkül mind e mai napiglan nemzetünk felette igen szű-
kölködik”.
- [26] Evangeliumi trombita... 1724. Az jóakaró keresztény olvasónak egészséget stb.
kívánván, kifejti szándékát: „... úgy vigasztalnám az alacsony községet is.
Am, naturalis lingua, chara simplicibus, doctis dulcis; Szent Chrysologus mon-
dása: kinek-kinek természet szerént kedvesb a maga tulajdon nyelve. Eféle
magunk magyar nyelvén lévő könyvek nélkül pedig éppen szűkölködünk...”
- [27] Szegedi Michael: De institutione juventutis Ungaricae dialogus. Tyrnaviae.
1735. — Hosszasan értekezik a magyarok természeti hajlandóságáról és sza-
badászszeretéről (Ingenium Hungarorum et libertatis amor, Caput XIII.) a
Propugnaculum reipublicae christianae religione conditum... Hungarorum
fortitudine V. saeculis defensum... (Tyrnaviae 1724) c. jezsuita kiadvány.
- [28] Introductio in orbis antiqui et hodierni geographiam. 1777. Második kiadás.
I. kötet 570. l.
- [29] Hugo Grotziusnak a keresztény vallás igazságáru írott könyvei... nemzete
javára magyar nyelvre fordítottak egy bujdosó magyartul. Marburgumban...
1732. (Bujdosóknak nevezték magukat a külföldi egyetemeket felkereső ma-
gyar diákok.)
- [30] Historiae Hungaricae literariae antiqui, medii atque recentioris aevi linea-
menta... Altonaviae et Servestae, 1745.
- [31] Már Apafi Mihály országgyűlése is úgy fogalmazza meg törvényeit, hogy több
a szövegben a latin szó mint a magyar. A nyelvkeverésre a leghíresebb példa
Rozsnyai Dávid Horologium Turcicum c. szépprózai műve, a századforduló
tájáról.
- [32] Bod Péter levele Ráday Gedeonhoz 1756. 20. 2 br. Közli Kiss Áron a Figyelő
I. 175—176. l. — Az idegen szavakat beszédjükbe keverőket Az Isten vitéz-
kedő anyaszentegyháza c. műve Előljáró beszédében csúfolja ki. (1760.)

- [33] Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon... Győrben 1746. A Bethlen Katának címzett ajánlásban.
- [34] A Magyar Athénás. 1766. előszavában.
- [35] Magyar versek, melyeket temetési és lakadalmi különböző alkalmatosságokra írt volt Verestói György... Kvárott. 1772. A Jóakaró olvasóhoz intézett előszóban.
- [36] Svétziai grófné G.-né asszony élete. Kolosvárott. 1772. Az Elöl-járó Beszédben.
- [37] Kolosvárott. 1773. Az Elöl-járó Beszédben.
- [38] Az 1711 előtti időkből csak utalásszerűen hoztunk adatokat, többnyire csak a jegyzetek között. Ez az oka, hogy Czvittingernek nevét említjük csak és itt emlékeztetünk arra, hogy nevezetes művében, a Specimen Hungariae Literatae-ban (1711) igen erélyesen fellép a magyar nyelv becsmérlői ellen és hathatós szavakkal buzdítja magyar honfitársait (érzésem szerint egy kicsit mint kívülálló), hogy az oly választékos, erőteljes, fenséges nyelvüket csinosítsák, szerkesszenek magyar szótárt és legfőképpen írják meg magyar nyelven történetüket, mert ez nevelőleg hatna a köznépre is.
- [39] Oratio de cultura lingae hungaricae. Sopronii, 1751.
- [40] Prodrömus idiomatis scythico-mogorico-hunno-avarici sive adparatus criticus ad linguam Hungaricam. Posonii. 1770. — Bennünket sokkal inkább a mű második része érdekel: Thesaurus Hungaricus: hungarice: Valóságos Magyar ABC, a szerző 1761 óta összeírt magyar verseinek a gyűjteménye. Idézetünk a 299. lapról.
- [41] Nap után forgó virág vagyis mindenféle nyavalya ellen való orvosság... Nagyszombatban 1764. A jó akarató és egyenes szívű olvasóhoz intézett előszóban így ír: „Lesznek talán némelyek, akik ezen könyvet csak azon okból is, hogy született anyai magyar nyelven szól, megvetik és semminek tartják, mert annyira megvesztegetettek hazánk régi ősei, kik jövevény s idegen nyelven kapdosnak, hogy nemcsak unalmas előttük a magyar szó, de ha tudják is, a nyelvet szegyenlik és majd utálják folytatni... ne szegyeljed azért, ha egyébbel nem, az Istennel magyarul szólani.”
- [42] Mátra hegyei között mulatozó nimfáknak éneke... h. n. 1761. 54. versszak: „Nem régi az idő némely gyáva népek Most! ha fia e kiseded nemzetnek Megvetni hazáját tartják igen szépnek Törvényt, köntösit, nyelvit, illendőknek. (55. str.) Részegedtek ezek más nemzet szelétül...”
- [43] Magyar nyelven filozofia... a magyar nemzetnek kedvéért kibocsátott... Egerben, 1772.
- [44] Kasszándra. Bécs, 1774. Elöl-járó Beszédében.
- [45] Bölcsességhez vezető út... Most pedig azzal magyar nyelvben édes hazája nevendék fiainak kedveskedik... Pesten, 1779.
- [46] A Rodostóból 1725-ből keltezett LXII. levélben olvassuk: „Nem akarom ezekből azt kihozni, hogy a deák nyelv haszontalan volna hanem csak azt mondom, hogy egy nemesembernek idővesztés annyi esztendőig csak azt a nyelvet tanulni, mivel amellet más egyéb hasznos tudományt is tanulhatna; egy parasztember gyermekének még haszontalanabb... Ha a fiaikat csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulásokat a közönséges jóra fordítanak...”
- [47] Arithmetica... Debrecen, 1743.
- [48] Hármás Kis Tükör... Posonban, 1773.
- [49] A régi jeles épületekről, 1760. — A Fisikának eleji, 1777. (A természetiokról címen is emlegetik.)
- [50] Világnak két rendbéli rövid isméréte... Nagyszombatban. 1757.
- [51] Orvosi Oktatás, melyben a leggyakrab és legközönségesebb nyavalyáknak jelei és orvosságai rövideden leíratnak. Budán, 1776. — Störck Antal: Orvosi tanítás... Magyarra fordította R. S. Budán, 1778—1780.
- [52] Tudákosság. I—II. Pest. 1784. (Megjegyzem, hogy ez a felsorolás távóiról sem tart teljességre igényt.)

- [53] Sollenghi Károly „a selyem munkálásának első császári és királyi gondviselője” írja ezt a művet a „selyem-eresztő bogarak”-ról és hasznukról. (1770) Hasonló művek pl. Pálfi Lőrinc Erdélyi Méhecskéje, Kvárott 1762-ből és Csanó József Uj füves és virágos magyar kert-je. 1775-ből.
- [54] Sokáig közkezen forgó, híres műve, a Pax corporis 1690-ben jelent meg Kvárott.
- [55] A pestisről való orvosi tanácslás... Győrben, 1739.
- [56] Orvosi oktatás... Budán. 1740.
- [57] Tudománytörténeti szempontból foglalkozik velük Gortvay György: Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. I. kötet. Bpest. 1953.
- [58] A már egyszer idézett mű ez: A régi jeles épületekről, Nagyszombat, 1760. Az idézet a Festetich Pálnak címzett ajánlásból való.
- [59] Störck Antal: Orvosi tanítás... I—II. Budán 1778. 1780. A fordítónak előljáró beszédéből idéztünk.
- [60] Gautier: Az utak és utszák építésének módja, melyet írt G. úr... Mostan pedig... magyarul kiadott K. F. Posonban és Kassán, 1778. Az Elöljáró Beszédből.
- [61] Néhai tiszteletes tudós férjfiunak, Nádudvari Péter uramnak... nyolcvan-négy Prédikáziói... a melyeket Bethlen Kata... kegyes költségével... világ eleibe bocsátott Szathmári Pap Sigmund. Kvárott. 1741.
- [62] A német és az orosz példa különösen azért hatnak erősebben, mivel itt olyan nemzetekről van szó, főleg az oroszok esetében, akik egy ideig a magyarhoz hasonló módon el voltak maradva az általános európai fejlődéstől de bizonyos kedvező körülmények hatására elkezdték művelni anyanyelvüket és hamarosan szép sikereket mutattak fel. Az ilyen példa serkentőbben hat az elmaradott magyarságra, mintha valaki néki a franciákról beszél, akik a fejlődés élén járnak.
- [63] Gyermekek Fisikája... Frantziai nyelven írta Rollin Károly... magyar nyelvre fordította Szőnyi Benjámin... Posonyban, 1774. A Kegyes Olvasóhoz intézett előszóából idéztünk.
- [64] A természettiekről, Newton tanítványinak nyomdoka szerént... Posonyban és Kassán. 1777.
- [65] Révai Miklós elegendő versei és néhány apróbb kötetlen írásai... Pozsonban, 1787. Alagyái I. könyv. VII. Alagya. Bolla Mártonnak, édes szerzetes atyáinak, Kolosvárott a deák költeményesség tanítóiának Nvitráról. 1777
- [66] Pays, a békeességek tűrésnek payssa... 1682. Miután elpanaszolta, hogy a magyarok keverik nyelvüket a szomszédokéval, udvariságnak tartják, ha német módon neveznek hol-mi portékákat...” hozzáfűzi: Nemcsak illetlenség vagy on ebben de azt is tartották a régi eleink, hogy amely nemzetnek szokását. szójarását, ruházatját felveszik az emberek, vére azon népnek birtoka alá esnek. Adta volna Isten, ne az magyarokon teljesedett volna bé az a mondas...” Különben a natio és a nyelv szoros kapcsolata, összefüggése már a humanisták előtt is világos.
- [67] Elöljáró Beszéd. — „Nem kétlem kedves Olvasó! tudod a néző játékoknak régiségeket, tudod a mult százban lött nagy előmeneteleket s minden európai pallérozott nemzetek nyelveken való bővségét és divatját De hogy magyar nyelven sem nem játszadtanak, sem pedig egyen kettőn kívül nem is irattattak vélem együtt méltán csudálhatod. Mert valamint az ily munkáknak készítéséhez éles elme s jó íz-érzés kívántatik, úgy annak akármely nemzetek között is egy csálhatatlan jele, hogy ahol az efféle jeles munkák bővőködnek, a gustusnak, jó íz-érzésnek ottan temploma és lakó szállása építettett...”
- [68] nagyajtai Cserey Lőrinc: Háláló beszéd. A tudományoknak felséges Mária Theresia királyi kegyes gondviselése által Budán felállított lako-helyökre való beiktatások örvendetes napjára írta Cs. L. Bécsben 1777. A 77. és 78. lapokon ő is beszél, hogy az egyetemnek fontos szerepe kell legyen a tudományoknak magyar nyelven való megszólaltatásában.

- [69] I. m. 370. 1. pl.: „Mondom azért, minden szókat szedj öszve magadnak! Egy is, akárhonnán kapod, el ne maradjon azokból. S minden féle külön szólás formáit írass le: szükség megvizsgálni: tulajdonképen, egyéb-kép s mit fogtak s szoktak ma jelenteni itt is, amott is. Honnan eredtek azok? és micsoda régi szokásból? Vagy minemű újabb dolog adta előnkbe s szánkba?” —
- [70] Geidler József: Az felséges prussiai király Második Fridericus által generálisainak adatott hadi-oktatások... Kvárrott é. n. Az Előszó 1775-ből. — De a szótár ügye régi keletű és általános. Czvittinger is sürgeti.
- [71] Barta János: Megjegyzések stb. már idézett cikkében erre a következőkre jut: „Bessenyei és Kármán ahisztorikus, radikálisan újakezdő magatartása nem kizárólagos és nem az egyetlen a korszakban; s először is ennek a gyökeres szakításnak az éléből is elvesz egyelmást az a tény, hogy pl. éppen e két írónk nem is nagyon ismerte az addig kialakult magyar irodalmat, könnyű volt tehát vele szakítaniok.” (353. l.) — Azt hiszem, elégségesen bizonyítottuk, hogy pl. Bessenyei igenis jól ismerte az előtte kialakult magyar irodalmi köztudatot, de jól ismerte a régi és korabeli magyar irodalmat egyáltalán. Hogy Kármánt is mennyi szál fűzi a magyar multhoz azt Kármán műve-e A fejvesztesség? c. dolgozatomban (1955) igyekeztem bizonyítani. Szakítani csak azzal lehet, amit ismerünk, radikálisan leszámolni is azzal, amit jól ismerünk, tehát biztosak vagyunk helyes megítélésében.
- [72] Először a Kassai Magyar Museumban, I. l. 75. l. 1788. A teljesség kedvéért adjuk itt a versnek az írókat felsoroló részét is:
Nézd Orczyt s a két Telekit s a furcsa Gvadányit;
Barcsayt, Horváthot, Báróztit, Pétzelyt; itten
Molnárt, Mindszentit, Cziriéket, Kreskayt; ottan
Bessenyeit, Görögöt, Kultsárt: nézd arra Virágot,
Révaival Nagyot és Rájnist; Dugonicsal Arankát,
Verseghyt: erre Dömét szemlédsze kikelni s Takátsot,
És több másokat. Hát Molnár Borbála...
..... És ti,
A magyar ifjúság példái: Batsányi, Kazinczy,
Hol vagytok? jertek, láthasson Ráday...
Az 1802-es kiadásban B. Szabó Bessenyeit „a széptollú” jelzővel tünteti ki,
Molnár „nagyészü”, Verseghy „felkészült”.
- [73] Barta János idézett cikkében már szépen rámutat arra, hogy „irodalmunk nemzeti mozgalma jóval szélesebb volt a felvilágosodott mozgalomnál...” (352. l.) — Bessenyei szerepének megítélésénél még arra szeretnék emlékeztetni, hogy Batsányi János, aki a legterjedelmesebben ír Bessenyeiről a korban és munkáit is alaposan tanulmányozta cikke megírásához, több helyen is csak nyelvművelő programját emeli ki: „minden igyekezetével azon volt, miként hogy írásainak kellemetességével magyarainkat nyelvöknek kedvellésére indítsa”. A Magyar Néző és a Magyarság méltatása ennyi: „...mely két kis darabjával mind szép elméjének, mind pedig főképpen magyar remezete és nyelve hasznán fáradhatatlanul szorgalmatoskodó nemes szívének, minden igaz hazafiak előtt örök becsületet szerzett”. — Annyit jegyez meg a tanulmány egy más helyén, hogy Bessenyei nem sokat törődött a „régí tudatlansághoz szokott, de mégis tudománnyal kényeskedni kívánó együgyű Ferenc deákék”-kal. (Bessenyei Györgyről és annak munkáiról. Először a Kassai Magyar Museumban, 1788.) (Magyar Klassz. 202—208. l.)